Kategorie „nečistého" v symbolické antropologii Mary Douglasové

Vít Erban

Jídlo je v kulturní antropologii pokládáno za *„nejmocnější nástroj k vyjádření a vytváření vztahů mezi lidmi, jídlo je prvotním darem a schránkou zhuštěných sociálních významů. Každý potravní systém sestává z mnoha aspektů (materiálních, sociokulturních, výživně-medicínských), jež spolu navzájem souvisejí. Jídlo odvozuje svoji ‚moc' ze sítě vztahů, které vyvolává."*[1] Z této mnohočetnosti významů vyplývá i rozmanitost antropologických přístupů, které lze k interpretaci jídelních zvyklostí použít. V tomto příspěvku uplatníme přístup symbolický (sémiotický), jenž chápe jídlo nejen jako cosi *dobrého k nasycení*, ale především cosi *dobrého k přemýšlení* - podíváme se na jídlo jako na určitý znak či symbol, jehož prostřednictvím si člověk interpretuje (a následně i formuje) svět, ve kterém žije, a pokouší se v něm nalézt své místo, význam a smysl.

Kategorie nečistoty je kulturní univerzálií. Každá společnost zná a používá pojem nečistého (znečišťujícího) ať už ve významu hygienickém či ekologickém (jako je tomu ve společnosti naší), nebo sociálním, existenciálním, případně metafyzickém - ve všech kulturách existují předměty, bytosti, činnosti, síly, vztahy, období, které jsou považovány za nečisté (a to ať už jako takové, nebo za určitých okolností). Nečisté proto můžeme definovat mezikulturně jako to, co *„ruší rovnováhu, ničí nebo mate žádoucí hranice a stavy a plodí destruktivní přírodní síly nebo okolnosti."*[2]

Symbolický přístup k vysvětlení pojmu nečistého vychází z klasické studie francouzských sociologů a etnologů Émila Durkheima a Marcela Mausse *De quelques formes primitive de clasiffication* z roku 1903.[3] Jednou z důležitých premis tohoto díla

---

[1] *"... most powerful instrument for expresing and shaping interactions between humans, food is the primary gift and a repository of condensed social meanings. Any food system has multiple dimensions (material, sociocultural, nutritional-medical), all of which interrelate. Food derives its ‚power' from the web of interrelations it evokes."* (Barnard Alan, Spencer Jonathan /ed./, *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*, Routledge, London 2004, s.238)

[2] *"... disturbs equilibrium, destroys or confuses desirable boundaries and states, and engenders destructive natural forces or conditions."* (Barnard, Spencer, 2004, s. 437).

[3] Nověji viz anglický překlad Durkheim Emile, Mauss Marcel, *Primitive classification*, Routledge, London 1970. Toto Durkheimovo a Maussovo dílo dále

je předpoklad, že to, co dělá člověka člověkem a co je základní složkou jeho přirozenosti, je touha po řádu, po světě, který je srozumitelný, uspořádaný a předpověditelný. Tento řád však neexistuje jako něco zcela zjevného - člověk si jej musí teprve vytvořit, řád je výsledkem jeho intelektuálního tvůrčího úsilí. Podle Durkheima a Mausse si člověk vytváří vědomí řádu pomocí všeprostupujících klasifikačních systémů (ať už věcí, bytostí či jevů), modelovaných na základě (podle vzoru) společenské struktury, které přikládá na nesrozumitelnou realitu. Ta pak pod tímto „rastrem" získává pevné hranice a strukturu - a tedy i význam a smysl.[4]

Tuto myšlenku (jež ovlivnila sociologii a antropologii na několik desetiletí dopředu) dále rozvedla britská antropoložka Mary Douglasová ve své neméně slavné knize *Purity and Danger* z roku 1966, v níž se zaměřila na kategorii nečistého s přihlédnutím k problematice potravních tabu.[5]

Podle Douglasové (v tom plynně navazuje na Durkheima a Mausse) je lidské povaze vlastní touha po přesnosti a přísnosti, po ostrých hranách a jasných konceptech - každá společnost si vytváří řád, který je pro její příslušníky nepochybný, ucelený a závazný. Nicméně, jak Douglasová říká (a to je pro její pojetí nové a klíčové), přestože si jako lidé vytváříme symbolické systémy klasifikace, skrze které se nám svět jeví přehledný a pochopitelný, často jsme konfrontováni s faktem, že mnoho věcí do naší představy řádu nezapadá - často musíme doslova zavírat oči před nedostatečností našich konceptů. Ty prvky či aspekty reality, které jsou takovým

---

rozpracoval ve své strukturální antropologii např. Lévi-Strauss (viz Lévi-Strauss, Claude, *Myšlení přírodních národů*, Dauphin, Liberec 1996).

[4] Srov. Rapport Nigel, Overing Joanna, *Social and Cultural Anthropology. The Key Concepts*, Routledge, London 2004, s. 33-35, 81.

[5] Mary Douglasová (*1921) je významnou, dnes již klasickou představitelkou tzv. symbolické antropologie. O jejím životě a díle viz např. Soukup Václav, *Dějiny antropologie*, Karolinum, Praha 2004, s.528-535; Budil Ivo T., *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*, Triton, Praha 2003, s 319-323. Douglasová ve svém díle spojila *„volnou kulturní imaginaci, patrnou jak v šíři zájmů, tak i v duchaplné zálibě v paradoxu, s přísnou sociologickou analýzou..."* (Amit, Vered /ed./, *Biographical Dictionary of Social and Cultural Anthropology*, Routledge, London 2004, s.128). Navázala tak na dílo Durkheima, Mausse, Lévi-Strausse, Evans-Pritcharda, ale také na česko-židovského antropologa a básníka Franze Baermanna Steinera (1909-1952), který se do Anglie dostal jako válečný emigrant. Steiner, jehož přednášky na Oxfordu Douglasová navštěvovala, proslul zejména svým posmrtně vydaným dílem *Taboo* (1956; nověji viz bibliografie). V něm došel k závěru, že tabu je jedním z mnoha projevů univerzální lidské tendence vyjadřovat vztah k hodnotám vyvoláváním pocitu nebezpečí a ohrožení. (srov. Amit, 2004, s.128; Barnard, Spencer, 2004, s.591).

„odpadním produktem" našeho klasifikačního úsilí, protože jsou nesrozumitelné a nezařaditelné, se stávají *nečistými* či *znečišťujícími*. Podle Douglasové se nevyhýbáme nečistotě a špíně ani tak z důvodů zdravotních (důkazem je, nakolik jsou hygienické návyky v jednotlivých kulturách odlišné, racionálně nepodložené a nedůsledně dodržované), jako spíše z důvodů symbolických - špína a nečistota ohrožuje řád, smysl a význam. Nečistota je *„nemístná záležitost"*.[6]

Proto se nečisté netýká jen konkrétních věcí, jevů, osob či vlastností – nečisté bývá i to, co je samo o sobě čisté, ale je umístěno v nevhodných souvislostech, nezapadá do kontextu, a proto postrádá smysl: *„Boty nejsou nečisté samy o sobě, nečisté je položit je na jídelní stůl; jídlo není nečisté samo o sobě, ale nečisté je nechat nádobí v ložnici nebo mít šaty potřísněné od jídla; stejně tak hygienické potřeby v šatně, šaty poházené na židlích, venkovní věci vevnitř, věci z přízemí v prvním patře, spodní prádlo tam, kde má být svršek, a tak dále. Krátce, naše čistotnost je reakcí zavrhující jakýkoliv předmět či myšlenku, jež by mohly mást či popírat naše udržované klasifikační rámce"*.[7] Nečistota není „věcí o sobě", je to relativní kategorie existující pouze v rámci specifického systému symbolů (či spíše za jeho hranicemi). *„Nečistota tedy nikdy není ojedinělou, izolovanou záležitostí. Nečisté je vždycky tam, kde je systém. Nečistota je vedlejším produktem systematického uspořádávání a třídění věcí, a to do té míry, do jaké míry toto třídění zahrnuje odmítání nevhodných prvků"*.[8]

Všudypřítomná hrozba nečistoty prostupuje celý náš život od individuálních zvyků přes společenskou organizaci až po náboženství - proto znečistit se, poskvrnit se na jakékoliv úrovni (počínaje tou základní, hygienickou) je vposledku vinou existenciální, metafyzickou - znečištění a poskvrnění jsme

---

[6] "... *matter out of place.*" (Douglas Mary, *Purity and Danger. An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*, Routledge & Kegan Paul, London, Henley 1976, s.35).

[7] "*Shoes are not dirty in themselves, but it is dirty to place them on the dining-table; food is not dirty in itself, but it is dirty to leave cooking utensils in the bedroom, or food bespattered on clothing; similarly, bathroom equipment in the drawing room; clothing lying on chairs; out-door things in-doors; upstairs thing downstairs; under-clothing appearing where over-clothing should be, and so on. In short, our pollution behaviour is the reaction which condemns any object or idea likely to confuse or contradict cherished classifications.*" (*Douglas*, 1976, s. 35-6).

[8] "*Dirt then, is never a unique, isolated event. Where there is dirt there is a system. Dirt is the by-product of a systematic ordering and classification of matter, in so far as ordering involves rejecting inappropriate elements.*" (*Douglas*, 1976, s. 35).

nebezpečím pro řád na všech jeho úrovních. „*Obraz nečistoty zahrnuje obraz vztahu řádu k chaosu, bytí k nebytí, formy k beztvarosti, života ke smrti*“.[9] Proto je pojem nečistoty jedním z důležitých klíčů ke studiu náboženství.

Dualita čistého a nečistého se však nepřekrývá s Durkheimovou dualitou sakrálního a profánního.[10] Jak sféra sakrálního, tak i sféra profánního totiž spadá (i ve své opozici) stále do jednoho smysluplného klasifikačního rámce. Nečisté však zůstává za hranicemi systému klasifikace, vždy zbývá jako to, co je nezařaditelné, neužitečné a nebezpečné - ať už ve sféře náboženské metafyziky, nebo v oblasti každodenního, všedního života.[11] Naopak Eliadovo pojetí sakrálního a profánního se čistotě a nečistotě (alespoň v interpretaci M. Douglasové) značně blíží: „*Vědomí určitého reálného a smysluplného světa je úzce spjato s objevem posvátného. Ve zkušenosti posvátného uchopil lidský duch rozdíl mezi tím, co se jeví jako skutečné, mocné, bohaté a smysluplné, a tím, co tyto vlastnosti postrádá, totiž chaotickou a nebezpečnou záplavou věcí, které se objevují a mizí nahodile a beze smyslu.*“[12] Nabízí se otázka, zda lze vůbec hovořit o vztahu čistého a nečistého jako o dualitě. Dualita vytváří vztah protikladu, a ten je základním stavebním kamenem každého systému. Vztah protikladu je veskrze pochopitelný a smysluplný. Nečisté však stojí mimo jakýkoliv srozumitelný systém a přehlednou strukturu - nevstupuje s ničím vysvětlitelným do smysluplného vztahu. Douglasová přímo říká: „*Nečistota nebo špína je tím, co nesmí být začleněno, pokud se má zachovat schéma. Porozumět tomu je prvním krokem k vhledu do znečištění. Což nás nijak nezaplétá do jasného rozlišení mezi posvátným a světským...*“[13] Na druhou

---

[9] “*Reflection on dirt involves reflection on the relation of order to disorder, being to non-being, form to formlessness, life to death.*” (*Douglas*, 1976, s. 5-6).

[10] Srov. Durkheim Émile, *Elementární formy náboženského života*, Oikoymenh, Praha 2002, s.45-49.

[11] Srov. Bowie Fiona, *Anthropology of Religion. An Introduction*, Blackwell Publishing, Malden 2003, s.52.

[12] Eliade Mircea, *Dějiny náboženského myšlení I. Od doby kamenné po eleusinská mystéria*, Oikoymenh, Praha 1995, s.13.

[13] “*Uncleanness or dirt is that which must not be included if a pattern is to be maintained. To recognise this is the first step towards insight into pollution. It involves us in no clear-cut distinction between sacred and secular...*” (Douglas, 1976, s.40). Některé etnografické příklady však naznačují, že i „nečisté” může být pevnou součástí sociálně-symbolického systému a vstupovat do hierarchické opozice k „čistému” přesně podle vzoru posvátného a profánního - srov. např. sídelní uspořádání melanéských Kwaiů podle pohlaví v interpretaci Rogera Keesinga (viz Soukup, 2004, s.532-534). Zde však nastupuje základní metodologická otázka věrnosti překladu určitého symbolického systému do systému významů kultury naší.

stranu lze proti tomu argumentovat tím, že právě „vynález" kategorie nečistého umožnil člověku umístit do systému i to, co je nevysvětlitelné, absurdní a „nemístné". Nečistota má ve vztahu ke kultuře specifické a paradoxní postavení - je její součástí a současně stojí mimo. Spoluvytváří ji a současně trvale ohrožuje.

Co z toho vyplývá pro pochopení potravních tabu? Pro odlehčení si vybavme několik pravidel naší sekulární stravovací etikety – není třeba slušné (alespoň v přítomnosti ostatních) rozmíchat si obsah talíře sestávají např. z masa, přílohy a omáčky na kaši (a navrch ještě kydnout švestkový kompot). Také není vrcholem slušnosti každé sousto před rozkousáním a spolknutím řádně zapít, aby nám lépe klouzalo do krku. Už od dětství je nám vštěpováno, že „jíst se má se zavřenou pusou". Také se snažíme nemíchat chutě libovolně, nýbrž dodržovat určitá pravidla, co se k čemu hodí a co nikoliv. Stejně tak očekáváme, že určité jídlo bude chutnat právě tak a ne jinak - můžeme být milovníky masa i čokolády, ale ve chvíli, kdy se nic netuše zakousneme do řízku s chutí čokolády, pravděpodobně se nám (přinejmenším) zvedne žaludek. Všechny tyto představy o tom, co je při jídle slušné a neslušné, chutné a nechutné, chuť vzbuzující či naopak odpuzující, mají jeden společný jmenovatel - neustále se snažíme udržovat určité pevné linie, nedávat šanci chaosu a beztvarosti, snažíme se dodržovat realitu roztříděnou - alespoň do té doby, než ji spolkneme.[14]

Přestože tento základní princip zůstává ve všech kulturách podobný, každá kultura třídí svět jiným způsobem, a proto také dospívá k jiným stravovacím etiketám. Totéž platí i pro potravní tabu. Zatímco stravovací etiketa říká, *jak jíst* (abychom nenarušili řád), potravní tabu určují, *co jíst* - a to ze zcela stejných důvodů.

Douglasová tento předpoklad dokazuje následující pasáží z Očišťovacích řádů *Třetí knihy Mojžíšovy*: *„Mluvte k Izraelcům: Ze všech zvířat na zemi smíte jíst tyto živočichy: Všechno, co má rozdělená kopyta tak, že jsou kopyta rozpolcená úplně, přežvýkavce mezi zvířaty, ty smíte jíst. Ale z přežvýkavců a z těch, kdo mají rozdělená kopyta, nesmíte jíst velblouda, který sice přežvykuje, ale nemá rozdělená kopyta; bude pro vás nečistý; (...) vepře, který sice má rozdělená kopyta tak, že jsou úplně rozpolcená, ale nepřežvykuje; bude pro vás nečistý. (...) Všechno ve vodách, v mořích a potocích, co má ploutve a šupiny, smíte jíst. (...)*

[14] Moment polknutí je jedním z mála skutečně ostrých předělů mezi kulturou a přírodou. Celý proces trávení a zažívání přenecháváme přirozeným, beztvarým procesům (pokud si nedáme např. aperitiv). Kultura jako systém pravidel a významů nastupuje opět až s vyměšováním.

Všechno ve vodě, co nemá ploutve ani šupiny, budete mít v opovržení." Atd.

Vidíme, že za nečisté jsou v židovské tradici považováni ti živočichové, jejichž atributy mísí více živlů či přírodních prostředí, a tedy i několik klasifikačních rámců - ti, kteří se vzpírají jednotnému systému třídění. Čisté je to, co cele a úplně spadá do své třídy. Nabízí se tedy závěr, že kulturní rozmanitost představ čistoty a nečistoty vychází z kulturní rozmanitosti systémů klasifikace.

Kultury, jejichž příslušníci dodržují určitá potravní tabu, svým omezeným výběrem potravy udržují svoji kulturní integritu, neboť respektují, a tedy upevňují jednotný výklad světa sdílený všemi členy svého společenství. Náboženská potravní tabu tak vypovídají o člověku něco velmi podstatného - udržování celistvého obrazu světa založeného na sdílených symbolech je pro nás přinejmenším stejně důležité jako plný žaludek. Na druhou stranu právě v tomto specificky lidském lpění na srozumitelnosti, tvaru a formě spočívá křehkost a zranitelnost člověka a trvalá ohroženost jeho kultury.

Dovolme si proto uzavřít příspěvek literárně, citátem z eseje *Tiché labyrinty* Michala Ajvaze, spisovatele a filosofa, jehož základním tématem je právě vztah chaosu a řádu. Ajvaz nám v něm poskytuje radu, jak přežít ve světě, který se nám občas jeví tak bezútěšně nesrozumitelný: „*V zápase s obludami prohraje ten, kdo z nich cítí strach a komu se hnusí, kdo v podivných tvarech jejich těl vidí jen narušení smysluplnosti a krásy, které je třeba odstranit, kdo jejich řev vnímá jen jako popření smysluplné řeči. Řád, který byl vytržen z celku kosmu a klade se jako poslední kritérium smyslu, není s to vydržet nápor sil beztvarého a obludného; jeho formy pod tímto tlakem prasknou. Nad obludou je možné zvítězit jen tehdy, když se do ní zamilujeme a budeme obdivovat její krásu, když v labyrintech beztvarého objevíme pramen smysluplnosti, zapomenutý ve světě forem. Pak se obluda stává bezmocnou, na našem těle není místa, kam by se mohly zatnout její drápy. V temném dechu oblud se rozpouštějí ustálené formy: my už jsme však ze světa těchto forem vystoupili, neboť jsme došli k prameni, v němž se zrodily. Rozpad tvarů znamená současně jejich obnovu. Obluda v zápase hyne, protože přestává být obludnou: beztvaré se zjevilo jako součást světa smyslu.*"[15]

---

[15] Ajvaz Michal, *Tiché labyrinty*, Argo, Praha 1996, s.7-8. Není bez zajímavosti, že k podobným závěrům docházely mystické či esoterní školy mnoha duchovních tradic. Tyto směry nemohly být jiné nežli víceméně tajné, určené jen zasvěceným - dobrovolný vnor do beztvarosti je útěšný či inspirativní pro jednotlivce, zatímco pro většinu či skupinu, pro společnost jako celek představuje prvek zcela rozkladný.

Bibliografie

Ajvaz, Michal, *Tiché labyrinty*, Argo, Praha 1996.

Amit, Vered (ed.), *Biographical Dictionary of Social and Cultural Anthropology*, Routledge, London 2004.

Barnard, Alan, Spencer Jonathan (ed.), *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*, Routledge, London 2004.

Bowle, Fiona, *The Anthropology of Religion. An Introduction*, Blackwell Publishing, Malden 2003.

Budil, Ivo T., *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*, Triton, Praha 2003.

Douglas, Mary, *Purity and Danger. An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*, Routledge & Kegan Paul, London, Henley 1976.

Durkheim, Émile, *Elementární formy náboženského života*, Oikoymenh, Praha 2002.

Durkheim, Émile, Mauss Marcel, *Primitive classification*, Routledge, London 1970.

Eliade, Mircea, *Dějiny náboženského myšlení I. Od doby kamenné po eleusinská mystéria*, Oikoymenh, Praha 1995.

Lévi-Strauss, Claude, *Myšlení přírodních národů*, Dauphin, Liberec 1996.

Raport, Nigel, Overing, Joanna, *Social and Cultural Anthropology. The Key Concepts*, Routledge, London 2004.

Soukup, Václav, *Dějiny antropologie*, Karolinum, Praha 2004.

Steiner, Franz Baermann, *Selected Writings, Vol.1. Taboo, Truth, and Religion*, Berghahn Books, New York 1999.